

DİN İKİ KISIMDIR: ALLAH İNDİNDEKİ DİN VE HALK İNDİNDEKİ DİN (DİN KAVRAMINA FÜSÛS MERKEZLİ BİR BAKIŞ)

RELIGION TO BE IN TWO FRAGMENTS: THE RELIGION IN THE SIGHT OF ALLAH, AND THE RELIGION IN THE SIGHT OF THE COMMON (VIEWING THE CONCEPT OF RELIGION FROM FUSÛS-BASED PERSPECTIVE)

ZELİHA ÖTELEŞ

DR. ÖĞR. ÜYESİ, ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ, İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ, TASAVVUF ANA BİLİM DALI ASST. PROF., ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ, FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES, DEPARTMENT OF SUFISM

zoteles@adiyaman.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8119-6495>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.713228>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
1 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Accepted
16 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as

Öteleş, Zeliha, "Din İki Kısımdır: Allah İndindeki Din ve Halk İndindeki Din (Din Kavramına Füsûs Merkezli Bir Bakış) [Religion to be in Two Fragments: The Religion in the Sight of Allah, and the Religion in the Sight of the Common (Viewing the Concept of Religion from Fusûs-Based Perspective)]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 7/1 (Haziran/June 2020): 541-560

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdersisi@kilis.edu.tr

DİN İKİ KISIMDIR: ALLAH İNDİNDEKİ DİN VE HALK İNDİNDEKİ DİN (DİN KAVRAMINA FÜSÜS MERKEZLİ BİR BAKIŞ)

Öz

Allah indindeki dinin mâhiyeti üzerine sûfi müfessirler işâri yorumlarda bulunmuşlardır. Öyle ki “Allah indindeki din, İslâm’dır” âyeti çerçevesinde din meselesi yorumlanmış, “din” kavramı farklı mânâlara büründürülmüş, naslardan dînî-ahlâkı hükümler çıkarma faaliyetleri asırlar boyu devam etmiştir. Nazarı tasavvufu sistemleştiren İbnü’l-Arabî, din hakkında alışık olmadığımız bir tasnifte bulunur. Bu tasnife göre “din iki kısımdır: Hak indindeki din, halk indindeki din.” Bu ikili tasnifte Hak indindeki din mutlak ve değişmez iken; halk indindeki dinde tasnifler söz konusudur. İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem* isimli eserinde her bir peygamberi farklı bir “hikmet” ile irtibatlandırmıştır. “Din” meselesine ise “Yâkub Fassa”nda, “hikmet-i rûhiyye” ifâdesi ile işâret etmiş, “din” hakkındaki görüşlerine bu bölümde yer vermiştir. Din, Tanrı’nın insan ve âlem ile münâsebetinin belli bir çerçevede sunulmasıdır. Şeriat kavramı, bu çerçevenin şekline tekâbül etmektedir. Muhtelif şeriat biçimleri, Tanrı’nın indindeki dinde bir farklılık yaratıyor mu? Mutlak olanın değişmemesi ve farklılaşmaması gerektiği ilkesinden hareketle, Tanrı indindeki din mefhumunun değişkenlik arzemesi mümkün mü? Bu çalışma, din meselesine farklı bir bakış sunan İbnü’l-Arabî’nin din yorumu üzerinden bir okumadır.

Özet

İnsanoğlunun ontolojik sorularına cevap vermenin yanı sıra bu cevaplarıyla onu ikna etmeye çalışan din, hikmetli sözler ile cezbeden, bağluları için keskin kurallar örgüsü ile de itaati şart koşan bir yapıdır. Bu yapının en başında tanrı veya tanrılar, sonrasında bu tanrı ve tanrılardan haber aldığı kabul edilen insanlar, silsilenin üçüncü aşamasında ise bu tanrı veya tanrılardan haber alanların misyonunu devam ettiren din görevlileri, son halkada ise inananlar yer alır. Bu hiyerarşik yapı genel mânâda tüm dinlerde görülebilmektedir. Dinlerin isimlerinde ve şeriat/kurallarındaki farklılıklar bu hiyerarşiyi büyük ölçüde değiştirecek düzeyde değildir. Din üzerine yapılan her çalışma, din meselesini daha da karmaşık hale getirmektedir. “Tanrı tasavvurları” üzerine inşa edilen “din tasavvurları”nın çeşitliliği, tasavvur eden kişi adedince dinden bahsetmeyi mümkün hale mi getirmektedir? Tanrı’ya giden yolların mahlukâtın nefesi adedince olduğunu varsayan düşünceyi esas alırsak, tasavvurlar adedince din ve tanrı yorumunun olduğu kabul edilebilir mi? İslâm dininin temel kaynağı Ku’rân metni, din hakkında en net cümleyi şu şekilde inananlarına aktarır: “Allah indindeki din İslâm’dır”. Peki Allah’ın indindeki din olan İslâm ile kul indindeki İslâm aynı mıdır? Kullar indindeki İslâm, Hak indindeki İslâm ile ne kadar benzerlik arz etmektedir? Bu sorular üzerine inşa edilen çalışmamızın temel gâyesi, mümkün olduğu ölçüde bu cevaplara yaklaşabilmektir.

Müslüman coğrafyada Muhammedî Şeriat, İslâm olarak anlaşılırken; Allah indindeki din Muhammedî Şeriat olarak kabul edilmez. Öyle ki, “Allah’ın indî” ifâdesi ile anlaşılacak ezeli olan dindir. Çünkü Allah’ın indindeki hak/hakikat değişen ve farklılaşan bir şey olamaz. Hz. Muhammed’e kırk yaşında gönderilen vahyin adının “İslam” olarak isimlendirilmesi, tarihin belli bir noktası ile başlamıştır. Dolayısıyla, tarihsel olarak mevcudiyeti tespit edilebilir bir olgudur. Ancak Allah indindeki din olan İslâm, Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar gelen bütün şeriatlara verilen bir isim olarak anlaşılmalıdır. Bu cihetle, Allah indinde olan İslâm, yeryüzünde farklı şeriat biçimleri olarak tezahür etmiş/peygamberlere vahyedilmiştir. Nitekim bugün kendini Müslüman olarak tanımla-

yan bir kimsenin, imanın şartlarından olan “peygamberlere ve kitaplara iman” şartı, her bir müminin kabul etmesi zorunlu olan esaslardandır. Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar olan dini anlama biçimlerindeki farklılıkları, âyet ve hadislerde yer alan din-İslâm tanımlamalarında da görmek mümkündür. Âl-i İmran sûresi, 19. âyette yer alan “Allah indideki din, İslâm’dır” ibâresinde yer alan İslâm, teslim olma/boyun eğme/inkıyâd olarak tanımlanırken; din kelimesi “Muhammedî Şeriat” olarak kabul görmüştür.

İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem* adlı eserinde peygamberlere birtakım hikmetler tahsis etmiş ve bu hikmetlerle ilintili mevzûlara işaret etmiştir. Din konusu, hikmet-i rûhiyyenin Yakûb kelimesine tahsis edildiği sekizinci kısımda yer almaktadır. Yakûb Fassında “din” konusunu anlamaya çalışacağımız bu metinde öncelikle farklı din tanımlamalarına, sonra âyet ve hadis çerçevesinde din algısına, son olarak da İbnü’l-Arabî’nin eserlerinde ve bu eserlerin şârihlerinin yorumlarında anahtar bir kavram olan “din” olgusunu anlamaya çalışacağız.

İbnü’l-Arabî, dini ikiye ayırır: Allah indindeki ve halk indindeki din. Allah indindeki dini de anlatırken, Hakk’ın bildirdiği kimse indindeki din ve Hakk’ın bildirdiği kimsenin bildirdiği kimse indindeki din şeklinde hiyerarşik bir düzlemde aktarır. Öyle ki, Hakk’ın bildirdiği kimse Cebrâil, Hakk’ın bildirdiği kimsenin bildirdiği kimse ise Hz. Peygamber olarak anlaşılabilir. Bu noktada, halk indindeki din de iki kısımdır. Nebvî şerîata tâbi olanların ve fetret vakti hikmet sahibi kimselerin indindeki din. Bu noktada İbnü’l-Arabî, Hak indindeki dinin tüm bu dinlerden mutlak sûrette üstün olduğunu belirtir.

Dinlerin halk indindeki çeşitliliği, din hakkında ihtilafı beraberinde getirmiştir. İbnü’l-Arabî’nin din hakkındaki düşünceleri yıllarca, “dinlerin aşkın birliği” şeklinde ifade edilmiştir. Özellikle Gelenekselci Ekol’ün bu hususta geniş değerlendirmeleri bulunmaktadır. Çalışmamızda “dinlerin aşkın birliği” meselesine yer vererek *Fusûs*’da aktarılan, dinin mâhiyeti itibariyle “dinler” ile kast edilenin “örf”, “anâne” olduğu, âyette işaret edilen “tek din” olmadığı anlaşılabilir. Bu husûsu, gölge metaforu ile şu şekilde özetlememiz mümkün; gölge sahibi “Hak indindeki din”, gölgeler ise “halk indindeki din”dir. Dolayısıyla “varlık” (vücûd) meselesinde olduğu gibi “din” meselesinde de “teklik” (vahdet) söz konusudur.

İbnü’l-Arabî özetle dini, boyun eğme (inkıyâd) olarak tanımlar. Bu boyun eğmeyi de kişinin fiillerinin aynı olarak görür. Bu açıdan bakıldığında İbnü’l-Arabî, fiillerin yada muâmelâtın din olduğu fikrine sahip görünmektedir. Bu noktada şu hususu belirtmek gerekir ki, boyun eğme fiilinin din olarak isimlendirilmesi ile Hak indindeki mutlak din kast edilmiş görünmemektedir. Hak indindeki din, Hakk’ın bildirdiği kadardır. Bu minvalde Hz. Ebû Bekir’in meşhur cümlesini aktarmak gerekir: “Mârifetine, mârifetini tanıyamamaktan başka yol bırakmayan Allah’ı tesbih ederim.” Hakk’ın kendini bildirmesi, din aracılığıyla. Din, Hakk’ın bildirdiği kadarını ancak inananlara bildirir. Dolayısıyla, Hak indindeki din de Hakk’ın bildirdiği kadarı ile yeryüzünü âbâd etmektedir.

Bu çalışma, İslâm düşüncesinin âdeta metafizik omurgasını teşkil eden “din” mefhumunun Kur’an ve hadisler ışığında, İbnü’l-Arabî tarafından nasıl yorumlandığını *Fusûsu’l-Hikem* merkezli bir okuma ile sunmayı amaçlamaktadır. Bu okuma ile din meselesi üzerindeki farklı anlama biçimlerinin yansıtılmasıyla, mutlak mânâda bir din yorumunun “hakikat” olarak telakkî edilmesinin, meselenin hassasiyeti sebebiyle, mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma ile ancak, İbnü’l-Arabî’nin din meselesindeki yorumu ile yeni bir anlama biçimine kapı aralamak mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbnü’l-Arabî, Din, İslâm, *Fusûsu’l-Hikem*, Yakub Fassi.

RELIGION TO BE IN TWO FRAGMENTS: THE RELIGION IN THE SIGHT OF ALLAH, AND THE RELIGION IN THE SIGHT OF THE COMMON (VIEWING THE CONCEPT OF RELIGION FROM FUSÛS-BASED PERSPECTIVE)

Abstract

Sufi exegetes have been commented on nature of the religion in the sight of Allah. Such that, based on verse “Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam,” “religion” notion has been adapted different meanings, religious and moral decrees continued for centuries to be taken out from Islamic codes. Ibn al Arabi who put theoretical Sufism in a systematic, classifies religion in a way that we are not accustomed. According to his classification “Religion has two sides: Religion in the sight of Allah and Religion in the sight of people.” In this division the religion in the sight of the Allah is absolute and unconditional while the religion in the sight of the people have different ranges. Ibn al Arabi establishes correlation each of the prophets with different “wisdom” in his *Fusus al Hikam*. He pointed out “religion” issue in “Chapter on Jacob” with statement of “Wisdom of Spirit”. Religion is exhibition of the God’s relationship with human and universe in a specific frame. Concept of Sharia is equivalent the shape of the frame. Do Various Sharia types make any difference on religion in the sight of God? Considering the fact that Absolute never changes or differs, is that possible the religion conception in the sight of God may become different? This study is a further reading on Ibn al Arabi’s religion concept that submits unique point of view.

Summary

Beside answering the ontological questions of humanity, religion also tries to persuade with its answers. Religion is a structure that requires obedience from his followers. Its set of rules while attract them by wise words. At the top of this structure there is a God or are Gods. Secondly, the people accepted to be received messages directly from God or Gods, thirdly clergymen who carry out missions of the ones who received messages from God or Gods, and finally in the last ring the followers take part. This hierarchic formation basically seen on all the religions. The differences in the names and sharia / rules of religions are not at a level to greatly change afforamantioned hierarchy.

Every study on religion makes the issue of religion more complex. Does the variety of “Religion conception” that built on “God conception” make it possible to mention numbers of the religions as the numbers of the people? If we base on the idea that suppose the number of the way reach to the God as the numbers of the creatures, can we accept the religion and god conception numbers as the numbers of the thoughts? Main foundation of the Islam is Quran, which conveys this straight sentence to believers: “Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam.” What about the religion in the sight of the people, is it same with religion in the sight of Allah? How much Islam in the sight of servants, shows similarity with the Islam in the sight of the Al Haqq? Main purpose of our study is to get closer as possible as to the answers of them.

Muslim geography understands Muhammadan sharia as Islam while Islam in the sight of Allah does not accepted as Muhammadan sharia. So that, religion in the sight of Allah understood as the eternal religion. The testimony that was sent to Mohammad when he was forty, started to be named as Islam in a certain point of the history. Islam that in the sight of Allah apparently named for all the sharia from Adam to Mohammad. Therefore, Islam the one and the only religion in the sight of Allah, was revealed to the prophets in different forms of sharia. Today for someone

who describes himself/herself as Muslim must accept the pillars of belief which “Belief in the Holy Books and in Prophets”. Diversity of understanding the religion that from Adam to Mohammad, can be seen in verses and Hadith that defines religion-Islam concept. “Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam” take place in Al Imran 19th verse reminds Islam as commitment/obedience/submission while the religion words perceived as Islam. “ad-Din” refers to “Islam” meanwhile “din” refers to all types of believes.

Ibn al Arabi assigned some wisdoms to the prophets and pointed out subjects related with these wisdoms in his work Fusus al-Hikam. The topic of Religion took place in 8th chapter which wisdom of spirit assigned to the word Jacob. In this text that we try to understand, “religion” in Chapter Jacob primarily describing the different religions, then follow religion perception around verses and Hadith and finally we try to find out key religion notion in the works of Ibn al Arabi and commentaries to these works.

Ibn al Arabi describe religion two different way: in the sight of Allah and in the sight of people. He konveys his description in the sight of the Allah in a hierarchic platform, religion in the sight of the one who informed by Haqq, religion in the sight of the one who informed by the one Haqq informed. So that, the one who is informed can be understood as Gabriel, and the ones Gabriel informed are prophets. In this point, religion in the sight of the people is also two sided. People who depends to the sharia of prophets and people who had faith in era of no prophets or lacked the existed one. Ibn al Arabi remarks superiority of the religion in the sight of Haqq over all the religions in straight way.

Variety of the religion in the sight of the people, bring with conflicts about religion itself. Ibn al Arabi’s ideas on religion is described as “unity of love and religion” for years. Especially traditional schools have wide appreciations. Giving place to “unity of love and religion” in our study allows to understand essence of the “religions” transmitted by Fusus al-Hikam as “custom”, “tradition” not the “only religion”. Briefly explaining this matter is possible with allegory of shadows; owner of the shadow is “religion in the sight of the Haqq” whereas the shadow is “religion in the sight of the people”. Therefore, just like the matter of the “existence” (wujud), in the “religion” matter there is “unity” (wahdah) in question.

In summary, Ibn al-Arabi defines religion as submission. He sees this submission as the actions/practices of the person. From this point of view, Ibnü'l-Arabi seems to have the idea that the actions or treatments are religion. At this point, it should be noted that the absolute religion in the index of truth does not appear to be meant by the naming of subjugation as religion. Religion in the sight of Allah is limited with Allah reported. In this regard, It is necessary to convey the famous sentence of Abu Bakr: “I glorify Allah, who has left no way other than knowing his discovery.”. Self-reporting of Allah is through the religion. Religion will only inform the believers what much that Hakk has reported. So the religion in the sight of Haqq make prosperous earth as far as the Haqq gave out.

This study aims to present concept of “religion”, which is almost metaphysic backbone of the Islamic idea, in the light of Quran and Hadith by building around how Ibn al Arabi commented in Fusus al-Hikam. With this reading that comes out, reflection of various religion understandings on religion subject is not possible to be accepted as only “truth” because of the sensitivity of the matter. Consequently, by this study it will be possible only to lead a new way of understanding for Ibn al Arabi’s commentary on religion subject.

Keywords: Sufism, Ibn al-Arabi, Religion, Islam, Fusus al-Hikam, Chapter Jacob.

GİRİŞ

Din kelimesinin etimolojisi hakkında yapılan çalışmalar, Sâmî dillerinin yanı sıra Farsça ve Sanskritçede de bu kelimenin lafız ve mânâlarının bulunduğunu göstermektedir.¹ Mütercim Âsım Efendi'nin *Kāmus Tercümesi*'nde "din" kelimesine; İslâm, hüküm, inkiyâd, hesap, hâkimiyet, saltanat, millet, şeriat, örf ve âdet gibi otuzu aşkın mânâ verilmektedir.² Din üzerine yapılan farklı tanımlamalar, din meselesi üzerine fikir beyân eden her bir düşünürün farklı yorumlamaları, bu meseleyi daha da girift hale getirmektedir.

Din, Allah ile insan arasındaki Rab-kul münasebetleri açısından Kur'ân'da son derece önemli bir anahtar terimdir. Görünüşte tek heceli bir kelime olan din, hakikatte ayrı ayrı kaynaklara ait iki veya daha çok bağımsız kelimeleri, zamanla aynı kelime şekline dönüştürebilir.³ Örf,⁴ âdet,⁵ gelenek kavramları din anlamında kullanılan farklı kavramlardır. Millet de "din mânâsındadır.⁶ Sözlükte, "Allah'a ibâdet ve mânevîyyata itaat hususunda her milletin tuttuğu yol"⁷ anlamındadır. Din kelimesi genel olarak üç mânâda kullanılmıştır: 1) "âdet" ve "huy", 2) "karşılık vermek", ve 3) "tâat".⁸ Etimolojik olarak "din" kelimesini dil âlimleri, Arapça "deyn" kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. Cevherî, dini "âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat" şeklinde başlıca üç anlam verir ve terim olarak son anlamdan geldiğini belirtir.⁹ İbn Manzûr bunlara "hesap" ve "İslâm"ı da eklemiş, ayrıca deynin masdar, dinin isim olduğu yolundaki bir görüşü aktarmıştır.¹⁰

Wilfred Cantwell Smith'e göre din kelimesi, birbiriyle yakın münasebeti olan iki ayrı mânâda ele alınabilir. Biri derin bir kişisel olay, her ferдин bir

¹ Geniş bilgi için bkz. Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994), 9/345-349.

² Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *Kāmus tercümesi = el-Okyanüsü'l-basit fi tercümeti Kāmusi'l-muhit* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), "'dyn' maddesi", 6/5359-5360.

³ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.), 279.

⁴ Dönmez, İbrahim Kafi, "Örf", *DİA*, 34/87-93; Mehmet Akman, "Örf", *DİA*, 34/93-94.

⁵ Hayrettin Karaman, "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/369-373.

⁶ Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-hikem tercüme ve şerhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2005), 1/93.

⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1899), "din", 645.

⁸ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, 280; Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1/72, 2/170.

⁹ İsmâil b. Hammâd Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-arabiyye*, ed. Ahmed Abdülgâfûr Attâr (Beyrût: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1990), 5/2118-2119.

¹⁰ Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisâniü'l-arab* (Beyrût: Daru Sadr, t.s.), 13/166-171.

şeye inanması anlamındaki din, yani kısaca “iman”dır; diğeri de şekil haline gelmiş dindir. Bir topluma mensup bütün insanların paylaştığı, toplumca ortak ve objektif bir şeydir.¹¹ Eğer bu doğrultuda yani toplumsal ameller sistemi doğrultusunda biraz daha ileri gidecek olunursa o zaman din kavramı “millet” kavramına dönüşür.

René Guénon, din ve onun başlıca öğelerine ilişkin bir tanımın güç olduğunu belirterek Religion (din) kelimesinin türevi olarak, “bağlayan” anlamına geldiğini düşünür. Ancak bunun, insanları yüksek ilkelere bağlayan mı yoksa sadece insanları kendi aralarında birbirine bağlayan anlamında mı anlamak gerektiğinin de özellikle belirtilmesi gerektiğine işaret eder. Grek-Roma antikitesi, “site tanrıları” ve “imparatorluk tanrıları”ndan bahsederek Yunan ve Romadaki din anlayışını göstermeye çalışır. “Çin’deki gibi Japonya’da da bir dinin doktrinlerine inanmış olmanın bir başka dinin doktrinlerine de inanmaya hiçbir biçimde engel olmadığı” bilgisini verir. Dinin esas olarak üç ögenin birleşimini içerdiğini söyleyen Guénon, bu üç ögenin akîde, ahlâk ve ibâdet olduğunu ifade eder. Bu üç öğeden birinin eksik olması durumunda dinden söz edilemeyeceğini de vurgular. Birinci öge, dinin entelektüel yönü, ikincisi sosyal yönü, üçüncüsü ise âyinlerle ilgili yönü oluşturur.¹² Bu üç yön için âyinler ile ilgili kısmını “şeriat”, sosyal yönünü “tarikat”, entelektüel yönünü ise “hakikat” olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Nitekim Cibril Hadisi¹³ bağlamında “şeriat”ın İslâm’a, “tarikat”ın -kurumsal bir yapı olarak değil- hakîkate giden “yol” mânâsında İmân’a, “hakikat”ın ise İhsân’a tekâbül ettiğini söylemek mümkündür.

Fusûsu’l-Hikem şârihi A. Avni Konuk, dinin lûgat itibariyle inkıyâd, cezâ ve âdet tanımlamalarını yaptıktan sonra bu üç mânânın şeriata tekâbül ettiğini düşünür. Hak Teâlâ’dan gelen şeriata inkıyâd eden kul için uygun cezâ (karşılık) verilir. Kul Hakk’tan gelen şeriata muhalefet eder ve ayn-ı sâbitesi affi iktizâ ederse Hak o kula af ve mağfiret ile muamele eder. Eğer kulun ayn-ı sâbitesi affi iktiza etmezse Hak ona kahr ve intikam ile Kahhâr ve Müntakım isimleriyle tecellî eder. İnkıyâd kulun fiilidir.¹⁴ Cezâ ve âdet

¹¹ Smith, Wilfred Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, 51-53’den naklen bkz. Izutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 288-289.

¹² René Guénon, *Doğu Düşüncesi*, çev. L. Fevzi Topaçoğlu (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 79-88.

¹³ “Cibril hadisi” olarak kaynaklarda geçen hadiste, Cebrâil (a.s.) Hz. Peygambere İslâm, iman, ihsân ve kıyâmetle ilgili sorular sorar. Hz. Peygamber de bu soruları cevaplandırır. Kıyâmetle ilgili soruya ise “Sorulan sorandan daha iyi bilen değildir” şeklinde cevap verir. Dihyetu’l-Kelbi şüretindeki Cebrâil (a.s.) ayrılıp gittikten sonra Hz. Peygamber, ashâbına; “O, Size dininizi öğretmek üzere gelmiş olan Cebrail (a.s.) idi” buyurur. Hadis için bkz. Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (Kahire: Dârü l-Hyâi’l-Kütübî’l-Arabî, 1955), “İman” 1; Nesâî, *es-Sünen*, ed. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Hasan Seyyid Kesrevî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411), “İman” 6.

¹⁴ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 72, 73.

kavramları, inkıyâd ile irtibatlı kavramlardır. Âdet halin iktizası veya halin talep ettiği şeyin iâdesidir, avdetidir, geri dönmesidir. Bu ise halin bedeli, yani karşılığı olmaktadır. Hakkın ard arda benzer şekilde tecellisi, âdetidir.

İslâm düşüncesi içinde “din” tanımı nedir? Sorunun cevabı için birincil kaynaklar; Kur’an ve Hadislerdir. Dolayısıyla İbnü’l-Arabî’nin *Fusûs*’daki yorumuna geçmeden önce âyetlerde ve hadislerde din hakkında özet bilgiler aktarmak gerekmektedir. Aktarılan bu bilgiler ışığında İbnü’l-Arabî’nin ikiye ayırdığı dini anlamak nispeten mümkün olacaktır.

1. KUR’ÂN VE HADİSLERDE “DİN”

1.1. Kur’ân’da “Din”

Kur’ân-ı Kerim’de din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir; ayrıca üç âyette de (et-Tevbe 9/29; es-Saffât 37/53; el-Vâkıa 56/86) değişik türevleri yer almıştır. Bu âyetlerde dinin başlıca şu anlamlarda kullanıldığı görülür: Zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza, hesap, millet.¹⁵ Bu çalışmamızın merkezinde, “Allah indindeki din”den bahseden şu âyet yer almaktadır: “Muhakkak Allâh’ın indinde din, İslâm’dır. Ve kitap verilen kimseler ihtilaf etmediler.” (Âl-i İmrân: 3/19) Âyet-i kerîmeden anlaşılacağı üzere İslâm dini yalnızca Hz. Muhammed’e gönderilen şeriat değildir. Kendilerine kitap verilen enbiyanın getirdikleri dinlerin hepsi İslâm dinidir.¹⁶ Vahdâniyyet-i ilâhiyye’de din-i İslâm, üssü’l-esâsî şehâdet-i tevhîd ile Allah’tan gelen her şeyi ikrâr etmektir. Elmalî’ya göre, hangi din ele alınırsa alınsın özü inkıyattan (boyun eğme) ibârettir. Buna binâen din mefhumu tasavvur edildiği vakit mutlak mânâda İslâm’a mürâdif ve müsâvidir. Elmalî, “Hak din İslâm’dır” ifadesinden sonra, “Hakk’ın gönderdiği Peygamberler ve evliyâsına delâlet eylediği din de İslâm’dır”¹⁷ ifadelerini kullanır. Ancak peygamberlerin farklı şeriatlarından bahsetmez.

Bursevî, bu âyeti açıklarken şeyhi, Atpazârî Osman Fazlı’dan şu ifadeleri nakleder: “Kelâm’ın indirilmesinden maksat, hak dine mutlak dâvettir. Hak din de, Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar yalnızca İslâm’dır. Nitekim Cenâb-ı Hak bu âyet-i celîlede, “Allah katında hak din yalnızca İslâm’dır” buyurmuştur. İslâm dininin hakîkati, tevhîd; sûreti şerîattır ki bunlar da şartlardır. Bu din ta o zamandan kıyâmete kadar hakikati değişmeyen tek

¹⁵ Tümer, “Din”, 9/312.

¹⁶ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1/92.

¹⁷ Elmalî Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, t.y.), 2/1061-1064.

dindir. Tevhid ilkesi, dinin bütün devrelerinde, dönemlerinde değişmeyen tek özelliktir. Ancak yer, zaman ve toplumlara göre şartların değişmesiyle sûretlerinde görülen değişiklikler, asıldaki teklîğe ve hakikatin birliğine zıt düşmez.”¹⁸

Fahreddîn er-Râzî, İslâm'ın şeriat örfündeki mânâsının “iman” olduğunu belirtir. Akabinde de “Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır.” (Âl-i İmran, 85) âyeti ile imânın İslâm'dan başka bir şey olması durumunda, imânın da Allah katında kabul olunmayan bir din olması gerektiğini belirtir. ¹⁹*Fahreddin er-Râzî, iman ve İslâm'ın aynı şeyler olduğunu belirterek. “İslâm” lafzının şer’î terminolojide, “iman” olduğuna dikkat çekmiştir.*

Din kelimesinin yer aldığı âyetler arasında iki âyet din terimine açıklık kazandırmaktadır: “O sizi seçmiş, babanız İbrâhim'in yolu olan dinde sizin için bir zorluk kılmamıştır.”(Hac 22/78); “ Bugün sizin için dininizi ikmâl ettim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslâm'a râzı oldum” (el-Mâide 5/3) Mekke döneminde inen âyetlere bakarsak din kavramı, “tarihin akışına ve tabiatın gidişine yön veren, zamana ve âleme hükmeden, dini ortaya koyan, hesap gününü elinde tutan Allah'ın otoritesi” şeklinde özetlenebilirken, Medine döneminde muhteva genişleyerek “kişinin Allah'a bağlı bir hayat sürdürmesi, Müslüman topluluğuna karşı görevlerini yerine getirmesi, Allah'ın mutlak tasarruf ve hâkimiyete sahip olması” gibi unsurlar da dinin muhtevasına katılmıştır.²⁰ Bu iki âyetin ilkinde “İbrâhim'in yolu olan dinde sizin için...” ifâdesi ile Hak Teâla Hz. İbrâhim'in yolunu takip edenlerin dinine işâret etmiştir. İkinci âyette “sizin için dininizi ikmâl ettim” cümlesindeki “dininiz” kelimesi ile kast edilen Allah indindeki din değildir.

Montgomery Watt, “Allah katında din İslâm'dır” (Âl-i İmran; 3/19) yerine İbn Mes'ûd'un “Allah katında din Hanefiyye veya Hanîf dinidir” şeklinde okuduğunu söyleyerek Müslümanların kendi dinlerine İslâm demeden önce “Hanefiyye” dediklerini ifade eder.²¹ Bazı tefsirlerde “İslâm” kelimesi “Hanefiyye” olarak geçmektedir. Bununla ilgili Hz. Muhammed'in “Hangi din Allah'a daha sevimlidir? Şeklindeki soruya, “hoşgörülü hanifilik” şek-

¹⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyan* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005), 3/42.

¹⁹ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb* (Ankara: Akçağ yayınları, 1989), 6/213.

²⁰ Tümer, “Din”, 9/313.

²¹ M. Watt, “Batılı İlim Adamlarının Kur'an'a Yaklaşımları” (Dinler Tarihi Araştırmaları - II, İzmir: Dokuz Eylül Ü. Yay., 1985), 31-36.

lindeki cevabı etkili olmuştur. Ancak İbn Mesûd mushafında hanefiyye ibâresinin bulunduğu iddiaları kabul görmemektedir.

1.2. Hadislerde “Din”

Din üzerine Hz. Peygamberin sözleri arasında en fazla yaygınlık kazanan hadis, “Din nasihattır/samimiyettir” hadisidir. Tam metin şu şekildedir: “Muhammed b. Abbad el-Mekkî(ö.234/849) Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814)’den, o Süheyl(ö. 158/848) ‘den, o da Ata b. Yezîd el-Leysî(ö. 107/725)’den, o da Temîm ed-Dârî(ö. 40/661)’den rivâyet ettiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: ‘Din nasihattır/samimiyettir.’ Kimin için diye sorduk. ‘Allah için, kitabı için, Rasûlü için Müslümanların idârecileri ve umûmî halk için buyurdular.’²² Hadis âlimleri genel olarak bu hadis ile “din” kavramını “vaaz ve nasihatlar silsilesi” olarak eksik bir anlamla tanımlamışlardır. İmam Kastallânî (ö. 923/1517) ise nasihatın farz-ı kifâye olduğunu söylemiştir.²³ Diğer hadis ise “cibril hadisi” olarak bilinen hadistir. Bu hadiste, “İslâm”, “İman” ve “İhsan” tanımlamaları yer almaktadır. Cibril hadisi ve şerhleri incelendiğinde bu hadiste geçen İslâm tanımı, şeriate tekabül etmektedir. Dolayısıyla Allah indindeki din, Muhammedî şeriat olarak düşünülse de, âyetin akabinde gelen, kitap verilen kimselerin ihtilaf etmediği (Âl-i İmrân, 3/19) bilgisi, Allah indindeki dinin Muhammedî şeriat olmadığını göstermektedir.

Hz. Peygamber, “din nedir” sorusuna zaman zaman muhatap olduğu, muhatabın durumuna ya da risâlet görevinin gereğine uygun cevaplar verdiği görülmektedir. Hadislere göre din, Allah ile irtibatlıdır. Başka bir deyişle, Allah’tan insanoğluna gelen bir sistemin adıdır. Bunu, meşhur Cibril hadisinde açıkça görmek mümkündür.²⁴ Hadisler “din” kavramını iki kısımda ele alır: Birincisi, Hak din İslâm; ikincisi, İslâm dışındaki diğer dinlerdir.²⁵ İslam dininin farklı yorumlama biçimleri de “Hak din İslâm” mıdır? Bu soruya farklı zaman ve zeminlerde cevaplar verilebilir. Ancak bu çalışmamız İbnü’l-Arabî’nin bu konuda neler aktardığını incelemektir. Bu noktada, müstakil olarak din konusuna yer verdiği Yâkup Fassını incelemek gerekmektedir.

²² Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu’s-sahih*. (Kahire: Dârü’r-Reyyân li’t-Türâs, 1406), “İman” 42; Müslim, *Sahihu Müslim*, “İman 95.

²³ Ebü’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî’l-Arabî, t.y.), 1/151.

²⁴ Kamil Çakın, “Hadislerde “Din“ Kavramı” (Dinler Tarihi Araştırmaları - II, Konya, 2000), 15.

²⁵ Çakın, “Hadislerde “Din“ Kavramı”, 16.

2. YÂKUB FASSI VE DİN

“Hikmet-i Rûhiyye”nin Yâkûb kelimesine tahsis edilmesinin iki yönü bulunmaktadır: **Birincisi** Yâkûb’un oğullarına vasiyetini bildiren Bakara 132. Âyetine²⁶ nazaran “rûhiyye” deki “râ”nın zamme ile okunmasıdır. Ruh nasıl ki bedeni ve aklı tedbîr (idâre) ediyorsa, dünyayı tedbîr eden de “din”dir. Dinin tedbîri iki şekildedir. Biri siyâset diğeri ise nefsi korumaktır. **İkincisi** ise, Yâkûb’un lisânından beyan olunan Yusuf 87. Âyetine²⁷ nazaran “ravhiyye”, “râ”nın fethi iledir. Ravh, azâbın zıddıdır. Azâbın sebebi itaatsizlik (adem-i inkıyâd) ’dir. Bu sebeble “râ”nın fethi “hikmet-i ravhiyye” vasfı ile vasıflandırıldı.²⁸ İbnü’l-Arabî “rûh” ve “dîn” kelimeleri arasında tedbîr bulunması sebebiyle, Yâkub Fassını “din” ve hükümlerine dair hakikatlere tahsis etmiştir.²⁹ Bu Fass ”din” kelimesinin çeşitli anlamlarını içermekte ve onun “İslâm”, “inkıyat (boyun eğme), “cezâ” ve “âdet” gibi anlamlarla ilişkisinden bahsetmektedir. Ancak bu boyun eğme, zoraki veya maddî bir baskı sonucu değil iradeyle, gönüllü olarak gerçekleştirilen bir eylemdir. Bu fiilinde yabancı bir güç insan üzerinde etkin değildir. Etkin ve belirleyici olan, insanın bizzat kendisidir.³⁰ Afifi’ye göre İbnü’l-Arabî bunlarla, benimsemiş olduğu dinin anlamını sağlam şekilde birbirine bağlayarak, bu lafızların mefhumlarını kendi özel yöntemiyle teknik bir şekilde açıklamaktadır. Böylece ortaya koymuş olduğu amaca ulaşmaktadır. Bu amaç, dinin peygamberlerinin getirmiş olduğu şer’î din değil, vahdet-i vücûd dini görüşüdür.³¹ Afifi’nin “vahdet-i vücûd dini” ile kast ettiği, vücûd mertebelerinde zikredilen merâtibü’l-vücûd (varlık mertebeleri) sistemini kastettiğini düşünmek mümkün.

İbnü’l-Arabî bu fassda cümlesine şöyle başlar: “Din ikidir: 1- Allah indinde, Hakk’ın bildirdiği kimse indinde ve Hakk’ın bildirdiği kimsenin bildirdiği kimse indindeki din; 2- İnde’l-halk olan dindir.”³² Bu ifadelerini anlamaya çalışırsak, Allah katındaki din ile Peygamberlere gönderilen ve peygamberlerin kendi ashabına anlattıkları din birinci gruba dahil edilmiş “inde’l-Hak” olarak isimlendirilmiştir. İkinci gruptaki din ise “inde’l-halk”

²⁶ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُوا إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ

²⁷ وَلَا تَبْأَسُوا مِن رَّوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَبِئْسَ مَن رَّوْحَ اللَّهِ إِلَيْهِ الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ

²⁸ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/170; Davud Kayseri - Muhammed Hasan Sadi, *Matla’u husûsi’l-kilem fi meâni Fusûsi’l-hikem* (Kum: Envârü’l-Hüdâ, 1416), 1/439-440.

²⁹ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/167.

³⁰ Ahmet Kamil Cihan, “Fususu’l-Hikemde ‘Din’ Kavramı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/21 (Haziran 2008), 150.

³¹ Ebu’l-Alâ Afifi, *Fusûsu’l-hikem Okumaları İçin Anahtar*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 191.

³² İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, ed. Ebü’l-Alâ Afifi (Beyrut, 1946), 94.

olan dindir ki bunu Avni Konuk ikiye ayırır. Birincisi fetret zamanında (yani peygamberlerin gönderilmediği zaman dilimlerinde) Hakk'ın varlığının akıllara tecelli etmesi ile hükemâ tarafından vaz'ına lüzûm görülen kanunlardır. Eflâtun ve Sokrat gibi hükemâdan olanların kendi milletlerine gösterdikleri yol bu şekildedir. Diğeri peygamberlerin getirdikleri kavle tâbî olmakla beraber nefsin tezkiyesi için mutasavvıfların şeriat hükümlerine zâid fakat maksâd-ı şeriata muvâfık olarak vaz' ettikleri adâb ve usullerdir ki, ulemâ-ı İseviyyeden olan ruhbanlar da bu sınıftandırlar.³³ Yâkûb (a.s) un oğullarına vasiyetini ifade eden Bakara 132. Âyette “Allah'ın sizin için seçtiği din olan İslâm” ifadesine binâen deriz ki, Allah'ın seçtiği din, hükemânın vâz' ettiği dinden üstündür.³⁴ Çünkü bu dini seçen Allah'tır ve İbrâhim ve Yâkub peygamberler oğullarına Allah Teâlâ'nın seçtiği bu dini vasiyet etmişlerdir. Halkın vaazettiğinin hükmü kalmamıştır.

“Allah melekleri ve adâleti yerine getiren ilim sahipleri, Allah'tan başka ilâh olmadığına tanıklık etti. O azîz ve hakîmdir.” (Âl-i İmran 3/18) âyetinden sonra “Allah katında din İslâm'dır” (Âl-i İmran 3/19) âyetini buyuruldu. Hz. Peygamber ise “İslâm Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna tanıklık etmendir” buyurdu. Allah “ilim sahipleri” demiştir. “İman sahipleri” dememiştir. Çünkü bir konuda tanıklık ancak “bilgi” ile meydana gelebilir. Aksi halde tanıklık geçerli olmaz. “Melekler ve bilgi sahipleri” ifadesi, tanıklıktaki ortaklığı gösterir. Hz. Peygamber “Allah'tan başka ilâh olmadığını bildiği halde ölen kimse, cennete girmiştir.” buyurur. Burada “iman ettiği halde” denilmemiştir. Bu sebeple şunu söyleyebiliriz ki, fetret dönemlerinde yaşamış ve bilgi yoluyla Allah'ın birliğine ulaşan kullar, Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerin da'veti genel olmadığı için, “Allah'tan başka ilâh olmadığını bil” (Muhammed 47/ 19) âyeti, mü'min olsun veya olmasın Allah'ın birliğini bilen herkesi içermiştir. Binaenaleyh, inanmak ancak peygamber geldikten sonra zorunlu olabilir. Allah'ın birliğini peygamberin daveti ile bilen kişi de mü'min olarak isimlendirilir.³⁵

إن الدين عند الله الإسلام “Allah indindeki din İslamdır” (Â-i İmrân, 3/19) âyeti Bursevî'ye göre الحج عرفة (Hac arefedir) Arefenin haccın en önemli rüknünü ifâde etmesi gibi, Hak dinin en önemli esâsının “teslim olmak” demek oldu-

³³ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/171.

³⁴ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/172.

³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât-ı Mekkiyye*, çev. Osman Yahya (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977), 5/107-110; İbnü'l-Arabî - Ekrem Demirli, *Fütühât-ı Mekkiyye* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 3/37-39.

ğunu zâhirde ve bātında kulun ancak “teslim” ile necât bulacağını belirtir.³⁶ Konuk’a göre bu âyet, Allah’ın enbiyâya bildirdiği ve onların da kendi ümmetlerine bildirdikleri din “İslâm dinidir” ve İslâm “itaat”dan ibarettir. Bu anlamı ile düşündüğümüzde, itaatın hem zâhiri hem de bātınî yönü vardır. Bâtında “itaat”, Allah’ın gönderdiği peygamberlere, onların haberlerine şüpheye düşmeksizin tasdik ile îmân edilmesidir. Zâhirde “itaat”, Allah’ın Resûlü’nun lisânı ile kitabında yerine getirilmesini emrettiği şeylerin fiil haline getirilmesidir. Meselâ, oruç, hac, zekat gibi emirlerin yerine getirilmesi zâhirî itaattır. Kul, hem zâhirde hem de bātında itaat etmedikçe itaati kâmil olmaz.³⁷ Din, “itaat” ise, itaat eden kişinin kendi fiilleridir. Yani, kişinin fiilleri “din”dir. Nasıl ki kişi kendi fiilleri sonucu mutlu olursa, Allah’ın ilâhî isimleri de fiilleridir. Allah, eserleri ile “ilâh” olarak isimlendirildi; kişi ise kendi fiillerinin eseri ile “mutlu” olarak isimlendirilir. Kişi fiilleriyle “dîn”i ikâme eder, itaat ederse Allah o kişiyi kendi nefsi menzilesine inzâl eder.³⁸

Din, Allah’ın vaz’ eylediği şeriata kulun inkıyâdı (teslim olması) demektir. Kulun fiili dinin inşâsıdır. Din kulun fiili ile husûle gelir. Namaz kılmak bir fiildir ve fiil yerine getirilince dinin şer’î kısmı inşâ edilmiştir. Kul, fiilleri sonucu mutlu olur. Mutluluk, kulun sıfatıdır. Sıfat ancak fiilden hâsıl olur.³⁹ Kul, Allah’ın fiilidir. Bu fiil ile “Rab”, “ilah” olarak isimlendirilir. Din ise kulun fiilidir. Dini inşâ etmekle kul nasıl ki münkâd (boyun eğen) olursa Allah da kulun talep ettiği şeye boyun eğmiş olur. İtaatte, kul ile Allah arasında iştirak söz konusudur. Nitekim hadîs-i kudsîde: “Bana itaat edene mutî’im”⁴⁰ buyrulmuştur.

Şer’î hükümler ile mükellef olan kul ister itaat etsin ister muhalif olsun, Hakkın hükmünde kulun hâli müessirdir. Eğer kul itaat ederse Hak cezâ (karşılık) ile münkâd olur. Eğer kul muhâlif ise, hâli de affi iktizâ ediyorsa Hak ona Afüvv, Gaffâr ve Gaffâr isimlerinin tecellisiyle ona münkâd olur. Muhalefet eden kulun ayn-ı sâbitisinin istîdatı muhâzeyi talep ederse, Hak ona Kahhar ve Müntakım (intikam alan) isimleri ile tecelli eder. Kul, Hakk’a taat ile inkıyâd eder; Hakk’ın kula inkıyâdı ise kulun hâli cezâdan neyi iktizâ ediyorsa o şeyle muvâfakatinden ibârettir. Bu nokta-i nazara

³⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, ed. Ali Namlı - İmdat Yavaş (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 2/303.

³⁷ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/171.

³⁸ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/172-173.

³⁹ *Fusûsü'l-Hikem*, 94-95.

⁴⁰ Konuk, 2/174. Hadîs-i Kudsî olarak *Fusûs*'da yer alan “Beni zikredenın arkadaşı, şükredenın dostu ve bana itaat edene mutî’im (itaat ederim)” ifâdesi Hadîs kaynaklarında tespit edilememiştir.

göre din “cezâ” demek olur. Yani din, kulun fiillerinden olması makamından cezâ demek olur.⁴¹ Şu şekilde mevzûyu özetlemek mümkündür:

Din → Kulun inkıyâdı ise İslâm;

Din → Allah’ın inkıyâdı ise cezâ, olarak isimlendirilir.

İbnü’l-Arabî, dinin âdet anlamına da işâret eder. Ahmed Avni Bey bu anlamı açıklarken şu ifadeleri kullanır: “Abdin hâl-i evvelinin iktizâ ettiği veya talep eylediği hâl-i sâni ne ise onun üzerine âit olup döndüğü için din, “âdet” olarak tesmiye olundu.”⁴² Yani, kulun yaptığı iyi fiillerin de kötü fiillerin de kendisine dönmesi sebebiyle böyle isimlendirilmiştir.

Âdet denildiği vakit, aklen tekrar ma’nâsı anlaşılır. Tecellîde tekrar yoktur. Belki misliyyet ve müşâbehet vardır. Meselâ bir metni iki defa okuduğumuzda, her ne kadar aynı metin okunsa da, okurken kelimelere yaptığımız vurgu, çıkardığımız sesin tonu vs. önceki okuyuşumuzdan farklıdır. Nitekim kışın meyvesiz ve yapraksız olan ağaçlar, bahar ayında tekevvün eden yaprak ve meyve önceki sene ile aynı değil misli veya benzeridir. Binâenaleyh tekevvünde tekrar yoktur. Çünkü tekrarın sebebi darlıktır. Hak Teâlâ ise vâsidir. Bu sebeple tecelliyâtına nihâyet yoktur.⁴³ Biliriz ki, insâniyyet akılda sâbittir ve vâhidedir. Kendisinde asla tekessür etmez. Zeyd ile Amr beşeriyette bir diğerinin aynıdır. Böyle olmakla birlikte beşeriyet tekerrür etmez. Eğer teker-rür etseydi, tekessür de ederdi. Zeyd’in ve Amr’ın şahsı aynı değildir ancak aralarında bir mümâselet vardır. İşte bundan dolayı biz histe, beşeriyet avdet etti deriz. Avdet ve tekerrür müşâbehet itibâriyledir. Hükm-ü sahîhde ise beşeriyet avdet etmedi deriz. Şu halde bir vecih üzere beşeriyette âdet ve tekrar yoktur, bir vecih ile vardır.⁴⁴ Aynı şekilde cezâ da bir vecihle vardır, bir vecihle yoktur. Cezâ, mümkünin ahvâlinden bir hâldir.⁴⁵

Buraya kadar Şeyh, inkıyâd, cezâ ve âdet kelimeleri üzerinde durarak, dinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Bu nokta-i nazardan A. Avni Konuk; “her bir ferдин Rabb-i hâssı olan ism-i ilâhinin hazînesinde meknûz olan ahvâl ve âsâr ne ise mutlaka o zuhûra gelecek ve onun hilâfında bir şeyin ondan sudûru mümkün değil ise râsûlün gönderilmesinin ne faydası vardır?”⁴⁶ Sorusuna açıklık getirirken İbnü’l-Arabî’nin, rasûlleri ve vârislerini tabîlere benzettiğini aktarır. Tabîbin maksadı hastaları iyileştir-

⁴¹ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/179-180.

⁴² Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/192.

⁴³ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/192-194.

⁴⁴ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/195-196.

⁴⁵ *Fusûsu’l-Hikem*, 97.

⁴⁶ Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/197.

mek iken, bazı bedenler i'tidâl derecesinden uzak ve tedâviye kâbiliyeti olmadığından, tabib tedâvi ettikçe hastalığı şiddetle artar. Bu sûrette tabîbin hizmeti hastanın tabiatının salâhiyetine değil, onun bedeninin isti'dâdına olmuş olur. Bunun gibi, herkes rasûl ve onların vârislerini emr-i ilâhîye hizmet eder bilirler. Hâlbuki onlar, nefs-i emrde, ahvâl-i mümkinâta hizmet ederler. Yani rasûl ve vârislerinin maksadı, ruhların ve nefislerin manevî hastalıklarını izâle etmek olduğu halde, bazı nefislerin isti'dâdının gayr-ı mec'ûlü hasebiyle hidâyete kâbiliyeti olmadığından, onlar da'vet ve irşâd edildikçe, delâleti artar.⁴⁷ Hülâsâ, rasûl ve vârisleri davet ettikleri kimselerin a'yân-ı sâbiteleri neyi iktizâ ediyorsa, nefs-i emrde ona hizmet ederler. Öyle ki, Hz. Muhammed ile peygamberlik bitmiştir. Ondandır sonra yasa koyucu (müşerri) bir nebî veya resul yoktur. Bununla birlikte Allah, yasa koymayı sürdürmüştür. Artık yasadaki değişiklikten değil yasadaki çıkarılan içtihatların değişikliğinden söz edilebilir. Bu hususta da âlimler, peygamberlerin vârisleri olarak dâvet ve irşâd edicidir.

Din hakkında bilgiler ihtivâ eden *Fusûsu'l-Hikem*'in Yâkub Fassi ikilemelerle doludur. İbnü'l-Arabî bu fassa başlarken de "din ikiye ayrılır.." ikilemesi ile başlıyor. Aynı şekilde "şems" sûresi de ikilemelerle başlıyor: "Güneşe ve aya... gündüze ve geceye... göğe ve yere... nefsin günahı ve takvası... kurtuluşa erdi ve hüsrana uğradı... onu temizleyen ve kötülöklere gömen..." Bu sebeple Yâkub Fassi'nın sûresi "Şems"dir. Mertebesine de iki ayağın mahalli ve arşın tek emrinin ikileştiği yer olan kürsünün icâdına yönelik "eş-Şekur" ismi hâkimdir.⁴⁸

İbnü'l-Arabî, İsmail Fassi'nda ele aldığı rızâ konusuna burada yeniden dönüyor. "Allah kendilerinden râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır." (Beyyine; 8) bu cümlede İbnü'l-Arabî üç nebî arasındaki nesep bağına işâret ediyor. Çünkü İsmâil, Yâkup'un amcası ve İbrâhim'in oğludur. Bir de onların mertebeleri arasındaki bağa da işâret ediliyor. Yani, küllî cisim, Arş ve Kürsü arasındaki bağa ve sûreleri arasındaki ilişkiye işâret ediliyor. Beyyine Sûresi'ndeki "lem yekûn" güneşin doğuşu, İbrâhim'indir. Güneşin oğlu "Fecr" ise İbrâhim'in oğlu İsmâil'indir. "Güneş ve kuşluk (duha) vakti..." ise Yâkup'undur.⁴⁹ Bu tür metafor ile anlatım, *Fusûs*'da yer alan genel bir üslûbtur. Din meselesinde de İbnü'l-Arabî bu tür bir anlatım tercih etmiştir.

Hülâsâ, her toplumda muhtelif ve her birey tarafından ayrı inanma bi-

⁴⁷ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/197.

⁴⁸ Abdülbâki Miftah, *Fusûsu'l-Hikem Anahtarları*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kitsan, t.y.), 257.

⁴⁹ Miftah, *Fusûsu'l-Hikem Anahtarları*, 259.

çimleri mevcut ise, o zaman hangi i'tikad doğrudur? sorusuna, “sadece hak bir dine ait i'tikad doğrudur” cevabını verenlere karşılık İbnü'l-Arabî, “doğru” ile neyi kastettiğimizi sorarak şöyle diyebilir, eğer bu “doğru” hakikate denk düşen bir bağlamda ise şüphesiz tüm i'tikadlar doğrudur. Çünkü her i'tikad, sınırlı ve bozulmuş da olsa hakîkatin bazı yönlerini temsil eder. Eğer bir i'tikad herhangi bir şekilde hakikate denk düşmeseydi, o zaman o i'tikad var olmayacaktı.⁵⁰

3. DİNLERİN AŞKIN BİRLİĞİ MESELESİ

“İbnü'l-Arabî ve Din” üst başlığı ile konuşulmaya başlandığında, son sırada “dinlerin aşkın birliği” gibi romantik bir ifâde biçimi ile karşılaşırız. Bu anlama biçimi ile “yeryüzünde varlık bulmuş tüm dinler Hak indinde birdir”, dolayısıyla bir kişi ister Budist ister Taoist isterse Yahudi veya Hristiyan olsun, aşkında tek olan dine mensuptur gibi bir önermeyle bizi karşı karşıya bırakmaktadır. Bu hususta Dilâver Gürer Bey'in çalışmaları meseleyi geniş bir şekilde özetlemektedir.⁵¹

Kur'an'a göre ilk ve son din de İslâm'dır. Allah indindeki din ile kast edilen (Âl-i İmran, 19) “ilk”; halk indindeki din ise kemâle erdirilen ek-sik bırakılmayan (Mâide, 3) “son” din olarak anlaşılabilir. Hak indindeki din değişmez sâbit iken, varlık âlemindeki din, peyderpey tamamlanabilen bir din olarak anlaşılmaktadır ki burada din, şeriat olarak anlaşılmaktadır. Çünkü vahiy, “dinler” tabirini kullanmamaktadır. (95 âyette din kelimesi tekil kullanılmıştır).⁵² Dolayısıyla, varlık âleminde farklı inanma biçimlerini “dinler” olarak yorumlayan bizleriz. Ed-Dîn, üzerinde yorum yapan, farklı inanma biçimleri geliştiren toplumların inandıkları sistemi “din” diye isimlendirmenin Kur'anî bir ifâde biçimi olmadığını söylemek mümkündür.

Dinin algılanması ve yorumlanmasındaki çeşitlilik aslında Tanrı hakkındaki tasavvurumuzla da doğrudan ilişkilidir. Tanrı hakkındaki bilgimiz, din hakkındaki yorumumuzun teşekkül etmesinde önemli bir âmidir.⁵³

⁵⁰ William Chittick, *Hayal Alemleri İbnü'l-Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 176.

⁵¹ Dilâver Gürer, “İbn Arabî'de Lügat, İstilah ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 1/3 (Aralık 2002), 43-54; Dilâver Gürer, “İbn Arabî'de ‘Dinlerin (Aşkın) Birliği’ ve ‘İbadet’ Meselesi’ Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 4/11 (Aralık 2003), 9-54.; Dilâver Gürer, “Gelenekselci Ekol'ün ‘Dinlerin Aşkın Birliği’ Anlayışı”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (Haziran 2006), 129-134.

⁵² Gürer, “İbn Arabî'de ‘Dinlerin (Aşkın) Birliği’ ve ‘İbadet’ Meselesi’ Hakkında Bir Değerlendirme”, 11.

⁵³ Bu husustaki çalışmamızı burada zikretmek gerekir: Zeliha Öteleş, “Tanrı Tasavvuru” Üze-

Tanrı tasavvurundaki yanlışlarımızın olduğu Hak Teâlâ'nın "Ben kulumun zannı üzereyim"⁵⁴ hadis-i kudsîsi bağlamında düşünüldüğünde, din hakkındaki yorumlarımızın da yanlışlarla dolu olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki, her farklı dini topluluğun kendi anlama biçimleri çerçevesinde "mutlak" kabul ettikleri din yorumlarını; "sahih İslâm", "gerçek İslâm", "asıl İslâm" gibi nitelendirmeler göstermektedir ki, hiçbiri "mutlak" mânâda İslâm'a tekabül etmez. Çünkü din hakkında konuşmaya başladığımız anda yorumlarda bulunmaktayız.

Dinlerin aşkında "bir" olmasından ziyâde, iman nokta-i nazarından bakılınca tüm inananların, şeriate tâbi olsun veya olmasın Hak indinde "mü'minler" olarak nitelendirildiğini görüyoruz. Kehf Sûresinde yer alan Musa-Hızır Kıssasında, çocuğu öldürülen anne-baba için Hak Teâla "iki mü'min kulumuzdu" ifâdesini kullanır. Dolayısıyla "iman", "mü'minlik" şeriat üstü bir mertebe olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Gelenekselci Ekol'ün mimarlarından F. Schuon'a göre her bir semâvî dinin aynı semâvî câzibe ve denge irâdesi üzerinde gelen bir vahiy olması⁵⁵, özetle "her dinin ed-Dîn olduğu" hükmü, *Fusûs* merkezli bir okumada yanıltıcı görünmektedir. Allah'a giden yolların mahlûkatın nefesi adedince olması, o yolların hepsinin müsâvî olduğu hükmüne ulaşmamızı gerektirmez. Çünkü her bir yolun sâiri, kendi yolunun "en sahih" olduğu hükmünde/yanılgısında müşterektir. Nitekim İbnü'l-Arabî bu husûsa şöyle işâret etmiştir: "Allah'tan geleni algılamada insanların fitratı muhtelifdir. Herkesin Allah'ın dinini kavraması kendi kâbiliyetine göre değişir"⁵⁶.

SONUÇ

Din, her zaman insanlık tarihinde üzerinde mütalaada bulunulan temel başlıklardan biri olmuştur. Her çağ ve coğrafyada yaşayan insanların yüce bir güç ile olan bağının sistematik hali, "din" ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Din hakkındaki farklı anlama biçimleri, bu husûsun anlaşılmasını daha da güç bir hale getirmekle birlikte, din meselesi güncelliğini de korumaya devam etmiştir. İslâm dinine mensup olanlar için "İslâm", Allah indindeki

rine Yorumun Çeşitliliği: 'İlâh-ı Mu'tekad' Kavramı", *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar*, 1 Cilt (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 629-639.

⁵⁴ Buhârî, *Tevhid*/15, 35; Müslim, *Tevbe*/1, *Zikr*/2; Tirmizî, *Zühd*/ 51.

⁵⁵ Frithjof Schuon, *İslam ve Ezeli Hikmet*, çev. Şehabeddin Yalçın, (İstanbul: İz Yayınları, 1998), 38.

⁵⁶ *el-Fütühât-ı Mekkiyye*, 5/494.

din olması bakımından “Hak” dindir. Diğer dinler ise bâtil olarak telakkî edilmiştir.

İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* eseri bağlamında din meselesine değindiğimiz bu çalışmada esas gâye, âyetlerde yer alan din tanımına yaklaşılmaktır. Öyle ki, Allah indindeki dinin Allah'ın yarattıkları indinde olması mümkün mü? Bu soruya İbnü'l-Arabî dini ikiye ayırarak cevap vermiştir. Allah indindeki din, Hakk'ın bildirdiği kimse indinde ve Hakk'ın bildirdiği kimsenin bildirdiği kimse indindeki dindir. Diğeri ise, halk indindeki yâni “oluşturulmuş din”dir.

Dinlerin halk indindeki çeşitliliği, din hakkında ihtilafı beraberinde getirmiştir. İbnü'l-Arabî'nin din hakkındaki düşünceleri yıllarca, “dinlerin aşkın birliği” gibi ifade edilse de *Fusûs*'da aktarılan, “dinler” değil, “tek din”dir. Dinlerin birliği mi, tek din mi? Suâd el-Hakîm, İbnü'l-Arabî Sözlüğü isimli eserinde, “dinlerin birliği” ifadesinin İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde yer almadığını, terimi sonradan gelenlerin böyle bir şeyi ilham eden söz ve dizelerinden çıkarttıklarını belirtir. Din, Âdemden Muhammed'e kadar tektir. Bütün şeriatlar ise inanç tohumlarına veya birbirine bağlı halkalara benzer, nitekim *Fusûsu'l-Hikem*, dinlerin farklılığının aslında yorumun farklılığı olduğuna işaret etmektedir. “Tek Din”, Yahudilik, Hıristiyanlık gibi dinlerin sûretlerinde farklı görünümle tezâhür etmiştir. Gölge metaforu ile şu şekilde özetlememiz mümkün; gölge sahibi Hak indindeki, gölgeler ise halk indindeki dindir. Dolayısıyla “varlık” (vücûd) meselesinde olduğu gibi “din” meselesinde de “teklik” (vahdet) söz konusudur.

KAYNAKÇA

- Afîfî, Ebu'l-Alâ. *Fusûsu'l-hikem Okumaları İçin Anahtar*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. Kahire: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1406.
- Bursevî, İsmail Hakî. *Kitâbü'n-Netîce*. ed. Ali Namlı - İmdat Yavaş. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.
- Bursevî, İsmail Hakî. *Rûhu'l-Beyan*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa ve shâhu'l-arabiyye*. ed. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrût: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 4. Basım, 1990.
- Chittick, William. *Hayal Alemi İbnü'l-Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*. çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

- Cihan, Ahmet Kamil. "Fususul-Hikem'de 'Din' Kavramı". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/21 (Haziran 2008), 145-159.
- Çakın, Kamil. "Hadislerde "Din" Kavramı". Konya, 2000.
- Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *Kâmus tercümesi = el-Okyanüsü'l-basît fi tercümeti Kâmusi'l-muhît*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Guénon, René. *Doğu Düşüncesi*. çev. L. Fevzi Topaçoğlu. İstanbul: İz Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Gürer, Dilâver. "Gelenekselci Ekol'ün 'Dinlerin Aşkın Birliği' Anlayışı". *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/1 (Haziran 2006), 129-134.
- Gürer, Dilâver. "'İbn Arabî'de 'Dinlerin (Aşkın) Birliği' ve 'İbadet' Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 4/11 (Aralık 2003), 9-54.
- Gürer, Dilaver. "İbn Arabî'de Lügat, İstılah ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 1/3 (Aralık 2002), 43-54.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukrim. *Lisânü'l-arab*. Beyrût: Daru Sadr, t.s.
- İbnü'l-Arabî. *el-Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Osman Yahya. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977.
- İbnü'l-Arabî. *Fususul-Hikem*. ed. Ebü'l-Alâ Affî. Beyrut, 1946.
- İbnü'l-Arabî - Demirli, Ekrem. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Karaman, Hayrettin. "Âdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Kayseri, Davud - Sadi, Muhammed Hasan. *Matla'u husûsi'l-kilem fi meâni Fusûsi'l-hikem*. Kum: Envâru'l-Hüdâ, 1416.
- Konuk, Ahmed Avni. *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*. 4 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 4. Basım, 2005.
- Miftah, Abdulbâki. *Fususul-Hikem Anahtarları*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan, t.y.
- Müslim, Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1955.

- Nesâî. *es-Sünen*. ed. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Hasan Seyyid Kesrevî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411.
- Öteleş, Zeliha. "Tanrı Tasavvuru" Üzerine Yorumun Çeşitliliği: 'İlâh-ı Mu'tekad' Kavramı". *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar*. 629-639. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017.
- Râzî, Fahrüddin er-. *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*. Ankara: Akçağ yayınları, 1989.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1899.
- Schuon, Frithjof. *İslam ve Ezeli Hikmet*. çev. Şehabeddin Yalçın, İstanbul: İz Yayınları, 1998.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları). 341-345. İstanbul, 1994.
- Watt, M. "Batılı İlim Adamlarının Kur'an'a Yaklaşımları". 31-36. İzmir: Dokuz Eylül Ü. Yay., 1985.
- Yazır, Elmalı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 2. Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, t.y.